

В. Б. РУДЕНКО

РОЗВИТОК ПОГЛЯДІВ НА ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розглянуто еволюцію українського законодавства щодо врегулювання зловживань цивільними процесуальними правами від найперших відомих кодифікованих актів.

Ключові слова: зловживання цивільними процесуальними правами, недобросовісна поведінка, правосуддя, цивільне судочинство.

Рассмотрена эволюция украинского законодательства относительно урегулирования злоупотреблений гражданскими процессуальными правами, начиная с первых известных кодифицированных актов.

Ключевые слова: злоупотребления гражданскими процессуальными правами, недобросовестное поведение, правосудие, гражданское судопроизводство.

This article observes the evolution of ukrainian law in the part to predict abuse of civil procedure law.

Key words: abuse of civil procedural law, inequitable conduct, justice, offence.

Зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві викликають останнім часом закономірну зацікавленість як науковців, так і практичних спеціалістів. Звернення до історії українського права засвідчує, що прояви недобросовісної поведінки на суді були відомі ще давньоруському законодавству.

«Руська Правда» – перший відомий нам кодифікований збірник Руської держави, питання про час появи якого восходять до VII ст. н.е. Судовий процес у Руській державі мав загальний характер під назвою «тяжба», або «тяжа», та не знав поділу на цивільний і кримінальний. Нез'явлення сторони призводило до заочного вироку. За необхідності підсудного доставляли силою¹. Запровадження заочного порядку вирішення справи унеможлилювало зловживання стороною неявкою на суд та виключало затягування справи.

Цікавим є положення статті 10: «*Аще ли ринеть мужь мужа либо от себе либо к себе 3 гривны, а видока два выведет(ь); аще боудет(ь) варягъ либо колбягъ, то на роту*»². («Якщо ж чоловік штовхне чоловіка до себе чи від себе, (то платить) 3 гривни, коли (потерпілий) виставить двох свідків, але якщо потерпілим буде варяг, чи колбяг, то йому достатньо присягнути»)»³. «Руська Правда» не знала поняття лжесвідчення та не передбачала відповідальності за давання неправдивих свідчень. З розвитком судочинства показання свідків стали в обов'язковому порядку підтверджуватися присягою або судовим поєдинком⁴.

Велика роль присяги пов'язана з її релігійним значенням. В подальшому присяга як право чи як обов'язок доказування добросовісності поведінки в суді знайшла своє відображення в інших українських джерелах права.

У XIV–XVI ст.ст. українські землі входили до складу Великого князівства Литовського, яке сучасники називали Литовсько-Руською державою. Судебник Казимира 1468р., найдавніша пам'ятка литовського права, до прийняття першого Статуту Великого князівства Литовського 1529 року діяв на всій його території⁵. У статті 22 Судебника Казимира 1468 р. встановлений порядок з'явлення до

суду⁶. Зазначеною нормою описані негативні наслідки для сторони, що не приїхала на суд, у вигляді програшу справи. Це запобігало затягуванню розгляду справи через недобросовісну неявку сторони. Єдиними поважними причинами відсутності вважались неможливість прибути через зайнятість на державній чи земській службі, а також хвороба.

У Статуті 1529 р. досить багато місця відводиться судово-процесуальному праву. Одним з головних механізмів запобігання лжесвідченням виступає присяга⁷.

Від недобросовісного виконання обов'язку з'явитись до суду Статут 1529 р. містив запобіжники у вигляді вичерпного переліку поважних причин. Для уникнення тривалого судового розгляду заборонялось під час провадження апелювати до інших інстанцій та встановлювався обов'язок довести справу до кінця⁸.

Каралася шляхом майнового стягнення спроба уповільнити судовий процес шляхом неподання доказів на розгляд⁹. Окремий артикул Статуту 1529 р. присвячений зловживанню довірою при заміні однієї особи іншою в судовому процесі. При цьому вражаючим є покарання за таке правопорушення – смертна кара, і це при не остаточних негативних наслідках для потерпілої сторони¹⁰.

За безпідставне вчинення позову стягувався штраф як на користь суду, так і на користь відповідача: *«<...> якби хто, не маючи ніяких підстав або незважаючи на судові рішення, порушив проти кого іншого справу про маєток, хоча раніше програв справу, а потім через свою упертість знову із цього ж приводу пред'явив позов, то мусить заплатити три рублі судді і три рублі тому, кого притягнув до суду»*¹¹.

Статут 1566 року в розділі IV «Про суди і про суддів» містив як доволі детальні описи можливих зловживань сторонами при судовій процедурі, так і запобіжні заходи проти таких недобросовісних дій.

Як один з проявів неповаги до суду та спроба затягнути процес розглядалась неявка на суд без поважних причин¹², що каралось майновим стягненням та програшем справи. Дії недобросовісного позивача при його неявці призводили до доволі серйозних майнових санкцій¹³. Про глибоке опрацювання упорядниками Статуту 1566 року різних ситуацій, які могли б призвести до процесуальних порушень, свідчить встановлений обов'язок сторони, яка має одночасно судитися різних судах, визначитись з пріоритетною для нього справою (*«задня кращої і більшої справи»*) та сповістити інші суди офіційним чином про свою відсутність¹⁴.

Статутом 1566 року були передбачені види процесуальних правопорушень, направлених на введення суду в оману, а також вказані покарання за такі зловживання, зокрема, за «псування позовів». Відповідальність була передбачена як для позивача, так і для відповідача¹⁵. При зловживанні позивачем підсудністю відповідач (позваний) *«не повинен ні перед ким становитися і на таким позовам слухняним бути»*. Крім цього, недобросовісного позивача очікувала майнова відповідальність¹⁶.

Зловживання довірою, вчинене прокураторами (адвокатами) каралось жорстко, оскільки прирівнювалось до зради: *«<...> коли б який прокуратор, взявшись кому справу його вести і судитись, і вивідавши у нього ту справу і листи [документи] його огледівши, видав його у тому стороні супротивній, або до тієї сторони його супротивної пристав, і від цього тому, кому він першому обіцяв його справу вести, вийшли збитки<...>; тоді такий, якщо є шляхтич, честь втрачає, а не шляхтич – життя втрачає»*¹⁷.

Не дивним, з огляду на показову загальну опрацюваність максимальної

кількості потенційних «слабких» процедурних місць, виглядає заборона відповідачу перешкоджати судовому розгляду, зокрема, поданням зустрічних вимог¹⁸.

За недобросовісне повторне вимагання предмету спору винна («*уперта*») сторона підлягала покаранню шляхом ув'язнення на чотири тижні і відшкодування¹⁹. На стадії оскарження судового рішення зловживання, направлені на затягування розгляду справи, унеможлилювались нормою про недопущення недобросовісної апеляції²⁰.

З усіх трьох статутів Великого князівства Литовського саме Статут 1588 року мав найдовший вік практичного застосування. Новий статут (неофіційна назва Статуту 1588 року) залишався чинним на українських землях майже до середини XIX ст.²¹

Продовжуючи традиції попередніх Статутів, правила Нового статуту за залишення суду під час розгляду встановлювали для винної сторони автоматичний програв справи «*за нестання*»²².

Також, як і в Статуті 1566 р., допускалась неявка на судовий розгляд («*на роки судові перші*») з причини хвороби, служби земської або «*пошесті морової*» (епідемії). Більш детально унормовувався порядок сповіщення про причини неявки на суд, а у випадку неповажності причин або неповідомлення про причини неявки протягом двох років судових підряд – справа програвалась²³.

Порядок в залі суду та правила поведінки сторін і інших присутніх регулювались таким чином, «*щоб на врядах наших в суді кожному скарги і дебати судові без свар і непотрібної затримки і зволікання йшли*»²⁴.

Зловживанню зустрічними претензіями («*слова непотрібні відповідача*») протиставлявся обов'язок суду відхилити все зайве та здійснювати правосуддя за первинним позовом²⁵.

Аналогічно із Статутом 1566 р. регулювалось запобігання недобросовісній апеляції²⁶ та інші подібні випадки.

Оскільки тривалий час різні частини території сучасної України входили до складу різних державних утворень, не можна оминати історичний період Гетьманщини. Я. Падох, досліджуючи тему ґрунтового процесу, що існував у Гетьманщині, поділяє його на добу Литовського статуту до 1648 р., добу козацького судового устрою до 1763 р. і третю добу відновлених статутних судів до 1781 р., себто до провадження у життя закону «Об учреждении губерний» і скасування козацького судового устрою²⁷.

Підставою для праці Я.Падоха послужила монументальна кодифікація діючого у XVIII ст. в Гетьманщині права (остаточно сформована в 1743 р.) під назвою «Права, по которым судитесь малороссийский народ. Кодификатори «Прав...» ґрунтували свою працю передовсім на Литовськiм статуті, німецькiм маґдебурзькiм праві та праві звичаєвим²⁸.

Так, було встановлено негативні наслідки неявки для обох сторін, які були гірші для позовника. Якщо позовник виправдовував свою неявку, тоді не тільки не падали на нього ніякі негативні наслідки, але й ще міг просити суд відкласти розправу до часу, коли проминуть перешкоди, що йому не дозволяли на неї прийти²⁹.

Неявка оскарженого траплялася частіше. Якщо оскаржений не з'являвся на розправу, суд поновно визначав термін. У випадку неявки на другий термін відповідач до початку процесу мусив сплатити позовникові відшкодування за перенесення розправи у розмірі однієї гривні за кожен день, що минув від першого до другого терміну. Оскільки невиправдана неприсутність вважалася непослу-

хом судові, карали за те оскарженого ще й арештом на одну добу. Від цих наслідків можна було звільнитися, коли неприсутність виправдовувалася відповідними поважними доказами, а якщо їх не було – власною присягою. Якщо оскаржений не виправдався або суд не прийняв його виправдань, тоді мусив зараз же платити позвоникові за зволікання та відбути кару арешту³⁰.

Як один з проявів недобросовісної процесуальної поведінки згадується також так зване «*впадове*» судочинство – коли суд був змушений переривати основний процес, щоби полагодити якусь побічну справу. Найчастіше траплялось це під час «опорочення» свідків³¹.

Аналізуючи особливості процесуальної практики в Гетьманщині, дослідники вказують на таке болоче питання судівництва, як зволікання розправ. С.Шамрай на підставі судових актів обчислив, що нормальний процес тягнувся в одній інстанції пересічно п'ять років, а при апелюванні справи – 10–15 років³².

У розглядуваний історичний період паралельно в іншій частині сучасної України, в Карпатах та Прикарпатті, дослідники відзначали переважність застосування звичаєвого права, що базувалось на нормах «Руської Правди» та в якому також недобросовісність сторони, зокрема, у вигляді неявки на суд, присікалася серйозними заходами. Так, на зборовий (генеральний щорічний сільський суд) зобов'язані були приходити всі сільські громади судової округи. Неявка або передчасне залишення суду каралась³³.

Присяга на зборовому суді використовувалась дуже широко, зокрема, за відсутності свідків. Неявка на суд без поважних причин обвинуваченого, і якщо він не прислав за себе уповноваженого для ведення справи, означала, що він винен. Тоді суд виносив рішення на користь потерпілої сторони³⁴.

У своїх роботах на основі аналізу положень Статуту цивільного судочинства 1864 р. (надалі – СЦС) сучасні дослідники відмічають, що СЦС прямо не передбачав будь-якої відповідальності за зловживання процесуальними правами³⁵. Так, Є.В. Васьковський писав, що «розробники судових уставів не передбачили можливості зловживання процесуальними правами та ніяких заходів проти цього не прийняли»³⁶. Окрема вказівка на недобросовісність учасника цивільного процесу зустрічається лише у статті 562 СЦС стосовно відповідальності особи за недобросовісний спір щодо підробки доказів³⁷, а також випадок відмови у відшкодуванні видатків апеляційного провадження за надання доказів в апеляційній інстанції без обґрунтування причини їх ненадання у суді першої інстанції (стаття 776.1 СЦС)³⁸.

Протидія процесуальним зловживанням в радянському українському цивільному процесуальному праві мала свої особливості. Стаття 6 ЦПК УСРР 1924 р., встановлювала, що «*сторони зобов'язані сумлінно користуватися зі всіх належних їм процесуальних прав. Всіляким зловживанням та заявам, що ними мається на оці затягти чи заплутати процес, суд негайно кладе кінець*»³⁹. Доцільно також звернути увагу на розділ V «Штрафи», в якому містяться склади правопорушень, що їх припускаються учасники процесу, та види санкцій. Так, окремо зазначено, що «за явно несумлінне провадження справи, позвоників та їхніх представників можна поштрафувати до 50 крб. золотом». При цьому також міститься більш пізніше роз'яснення у вигляді примітки: «*якщо представники позвоників є урядові особи й члени колегії оборонців [адвокатів], то такі за несумлінне провадження справи відповідають у дисциплінарному або кримінальному порядку*»⁴⁰.

У ЦПК УРСР 1929 р. стаття 8 мала аналогічну вказівку на обов'язок сумлінно «користуватися всіма належними їх процесуальними правами. Всіляким зловживанням і заявам, які мають на меті затягти або заплутати процес, суд нехайна кладе край»⁴¹.

Офіційне видання від 1931 р. містило вже постатейні матеріали, в яких питання зловживання цивільними процесуальними правами було приділено належну увагу: «нарсуд повинен вести боротьбу проти сутяжницьких методів ведіння справи, керуючись ст. ст. 8 і 61-64 ЦПК, і повинен рішуче усувати все спрямоване на те, щоб затягти процес, незалежно від того, чи сутяжницькі методи будуть з боку приватних осіб, чи з боку працівників державних і громадських організацій, доводячи про їх дії до відомо відповідних органів, щоб порушити проти зазначених працівників дисциплінарну справу»⁴².

Заслуговує на увагу наказ НКЮ СРСР від 14 травня 1937 р. № 51 «Про порядок присудження процентів, компенсації витрат по нагородженню представника і винагороди за фактичну втрату робочого часу», в якому знайшло відображення розуміння законодавцем того часу такого поняття, як недобросовісне пред'явлення позову⁴³.

Підсумовуючи аналіз вітчизняного цивільного процесуального законодавства у перші роки радянського періоду в історії України, належить відзначити використання в нормативному матеріалі такого поняття як «процесуальне зловживання» та його спрямованості – затягти чи заплутати процес, що є фактичним визначенням недобросовісної процесуальної поведінки. Вказані положення характеризуються як надзвичайно позитивні для застосування заходів впливу на недобросовісних осіб.

К.С. Юдельсон, досліджуючи питання зловживання процесуальними правами, відмічав, що «ЦПК УРСР дає, здавалося б, широку редакцію, говорячи про явно недобросовісне ведення справи стороною або її представником (ч.2 ст. 64), але, по-перше, вона охоплює лише період ведення справи, не торкаючись самого факту недобросовісного пред'явлення позову, та, по-друге, не конкретизує поняття недобросовісності в процесі, в той час як ЦПК РСФСР його пояснює, розуміючи під ним протидію або швидкому або правильному вирішенню справи»⁴⁴. Ми вважаємо таку критику українського процесуального законодавства упередженою та необгрунтованою, оскільки як впливає зі змісту наведеної вище статті 8 ЦПК УРСР саме як сукупність двох складових процесуального правопорушення (затягти або заплутати процес) вітчизняний законодавець розумів та закріпив в нормі закону сутність зловживання процесуальними правами.

У ЦПК 1963 року законодавець відмовився від використання термінів «явно несумлінне провадження справи», «сутяжницькі методи ведіння справи», «зловживання», натомість статтею 99 було встановлено обов'язок осіб, які беруть участь у справі добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами⁴⁵. Також знайшло своє місце запозичення з ЦПК РФ 1929 р. у вигляді статті 77, відповідно до якої на сторону, яка недобросовісно заявила безпідставний позов, або розпочала безпідставний спір проти позову, або систематично протидіяла правильному і швидкому розглядові та вирішенню справи, суд може покласти оплату на користь другої сторони винагороди за фактичну втрату робочого часу відповідно до середнього заробітку, але не більше п'яти процентів від задоволеної частини позовної вимоги⁴⁶.

Як одиничний випадок застосування майнового стягнення за процесуальне

правопорушення можна назвати положення статті 259 ЦПК 1963 року, що встановлювала право суду стягнути із заявника судові витрати за несумлінне подання заяви з метою позбавити дієздатності або обмежити дієздатність психічно здорового громадянина.

Отже, можна констатувати відсутність системного регулювання відповідальності за зловживання процесуальними правами у вітчизняному процесуальному праві середини ХХ ст.

1. *Захарченко П.П.* Історія держави і права України: Підручник. – К.: Атіка, 2005. – С. 25. 2. *Правда Русская.* Тексты / Под ред. акад. Б.Д. Грекова. – М.–Л: Изд-во АН СССР, 1940. – С. 79. 3. *Захарченко П.П.* Цит. праця. – С.100. 4. *Бобровский О.В.* Уголовный и гражданский процесс по Русской Правде: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – М.: РГБ, 2007. – С. 153. 5. *Судебник* Казимира 1468 г. На литовском языке // Изд-во «Мантис» Лит. ССР, 1967 г. – С. 33. 6. Там само. – С. 31. 7. *Статуту* Великого князівства Литовського: У 3-х т. – Т. I: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – С. 241. 8. Там само. – Арт. 1,5. 9. Там само. – Арт. 12,13. 10. Там само. – Арт. 8. 11. Там само. – Арт.15. 12. *Статуту* Великого князівства Литовського: У 3-х т. – Том II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – Одеса: Юрид. літ., 2003. – С. 300-301. 13. Там само. – С. 301. 14. Там само. – С.303. 15. Там само. – С.306-307. 16. Там само. – С.307. 17. Там само. – С.312-313. 18. Там само. – С.316. 19. Там само. – С.318-319. 20. Там само. – С.323. 21. *Статуту* Великого князівства Литовського: У 3-х т. – Том III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року. – Одеса: Юрид. літ., 2004. – С. 3. 22. Там само. – С.116. 23. Там само. – С. 132-134. 24. Там само. – С.161. 25. Там само. – С.169-170. 26. Там само. – С.182. 27. *Падох Я.* Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті // Наукове видання. – Львів, 1994. – С. 7. 28. Там само. – С.10. 29. Там само. – С. 92-93. 30. Там само. – С.94. 31. Там само. – С.108-109. 32. *Шамрай С.* Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями та магістратом у XVII–XVIII в. // Україна. – 1930. – Кн. 38. – С. 62. 33. *Гошко Ю.Г.* Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV-XIX ст. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – С. 64. 34. Там само. – С.66. 35. *Юдин А.В.* Інститут зловжиття процесуальними правами в російському гражданському процесі: историко-правовой аспект // Російський ежегодник гражданского и арбитражного процесса. – 2006. – № 5. – С. 167. 36. *Васьковский Е.В.* Учебник гражданского процесса / Под ред. и предисл. В.А.Томсинова. – М., 2003. – С. 167. 37. Там само. – С.125. 38. *Устав* гражданского судопроизводства (Свод Зак. т. XVI ч.1, изд. 1914 года) – 5-е изд., исправ. изнач. доп., со включ. изменений закона и разъяснений. – Рига: Издание книгоиздательства и книжного магазина Давида. – С. 154. 39. *Цивільний* процесуальний кодекс. – Х.: Юридичне видавництво Наркомюсту УРСР, 1929. – С. 4. 40. Там само. – С.19. 41. *Цивільний* процесуальний кодекс УРСР. Зі змінами на 1 грудня 1936 р. – К.: Видавництво ЦВК УРСР «Радянське будівництво і право», 1937. – С. 16. 42. Там само. – С. 257. 43. *Цивільний* процесуальний кодекс УРСР. Офіц. текст із змінами та доповненнями на 1 липня 1949 р. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1950. – С. 85-86. 44. *Юдельсон К.С.* Проблема доказывания в советском гражданском процессе. – М.: Госуд. изд-во юридической литературы, 1951. – С. 103. 45. *Цивільний* процесуальний кодекс України 1963 р. Цивільний процесуальний кодекс України 2004 р. – К.: Істина, 2004. – С. 31. 46. Там само. – С.25.